

Бабій І. О.,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ДЕСКРИПТИВНІ НОМІНАЦІЇ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ СИНТАКСИЧНИХ ТЕОРІЙ

У статті визначено статус дескриптивних номенів як одного з основних засобів здійснення референції; дескрипції як описово-образний різновид номінацій розглядаються у світлі сучасних синтаксичних теорій.

Ключові слова: дескрипція, референція, номінація, комунікація, прагматика, семантика, ідентифікація, імпліцитність.

В статье дескриптивные номинации квалифицируются как одно из основных средств реализации референции и рассматриваются в свете современных синтаксических теорий. Предлагается также их понимание как описательно-образной разновидности номинаций.

Ключевые слова: дескрипция, референция, номинация, коммуникация, прагматика, семантика, идентификация, имплицитность.

In the article the status of descriptive nomens as one of the basic means of the reference processes realization is defined; the descriptive constructions are regarded in the light of modern syntactic theories; the understanding of descriptions as the nominations descriptive-figurative variety is presented.

Key words: description, reference, nomination, communication, pragmatics, semantics, identification, implicitness.

Сучасна лінгвостилістика характеризується впливом багатьох наукових парадигм, що зумовлює виникнення актуальних проблем і нових способів їх розв'язання. Одним із важливих завдань цієї мовознавчої галузі є глибинне вивчення художнього тексту, його одиниць, які характеризуються поліструктурністю, різним смисловим навантаженням, неоднаковою участю в процесах образотворення. Невід'ємним формально-семантичним складником тексту є описові номінації (**дескрипції**), головне завдання яких полягає в позначенні та кваліфікації об'єктів позамовної дійсності.

Окрім аспекти, що стосуються типології, структурних та семантичних особливостей дескрипцій, а також розкриття їхнього референційного потенціалу вже висвітлювали вчені – представники різних наукових напрямків і шкіл. Так, у галузі філософії мови та логіки описові сполуки аналізували І. Алексюк, К. Доннелан, П. Коул, С. Кріпке, Л. Лінський, Б. Рассел, Дж. Серль, П. Стросон. Із позицій моделювання мовленнєвої діяльності в комп'ютерних програмах дескрипції досліджував М. Селезньов. У структурі тексту дескриптивні конструкції вивчають Н. Арутюнова, А. Вежицька, О. Вольф, Л. Дьоміна, Л. Куриляк, М. Кронгауз, О. Кубрякова, М. Нікітін, О. Падучева та інші.

Термін “**дескрипція**” у науковий обіг було введено Б. Расселом, який розумів її як “те, що відноситься до чогось ...”, тобто якийсь невідомий чи конкретний об'єкт, якому притаманні певні ознаки [11, с. 41]. Учений виділяв два різновиди дескрипцій – **визначені** (“thes o-and-so”) і **невизначені** (або неоднозначні, “aso-and-so”), чітко розмежовуючи власні назви і **дескрипції**, або денотативні (називні) вирази, які він кваліфікував як загальні назви та іменні словосполучення типу *людина, ця людина, кожна людина, теперішній король Англії, центр Сонячної системи* тощо [11, с. 41]. Денотативні фрази можуть називати один цілком визначений предмет (напр., *теперішня королева Англії*), тоді вони є **визначеними** (одиничними, індивідуальними) **дескрипціями** (детальніше див. [14, с. 163-177]).

Розглянувши різні підходи вчених до кваліфікації терміна “**дескрипція**”, формулюємо таке його визначення: це описові одиниці, які здійснюють номінативно-референційну функцію власного імені та використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною / ситуативною, одиничною / комплексною) ознакою, виділяючи його з-поміж інших об'єктів. Адекватна інтерпретація значення дескрипцій залежить від контексту, що дозволяє розшифровувати експліцитні й імпліцитні відтінки семантики описових сполук.

Поряд із з'ясуванням обсягу поняття “дескрипція” важливим є питання, висвітлення якого і становить **мету** нашої статті: визначення структурної типології описових номінацій, тобто встановлення, якої будови одиниці (або конструкції) можна кваліфікувати як дескрипції. Вченими ці мовні засоби трактуються як **описовий різновид номінації**, а “... найменуваннями можуть бути одиниці будь-якої складності й протяжності, здатні називати, позначати, указувати на реалії об'єктивної дійсності” [9, с. 1]. Отже, **актуальність** статті зумовлена відсутністю детального аналізу досліджень мовознавців, які розглядали структуру описових конструкцій, що виконують роль непрямих номінацій осіб.

Безперечно, саме функціонування терміна “**дескрипція**” (букв. з англ. **description** – опис, зображення) латентно зумовлює наявність у складі подібних мовних засобів мінімум двох або й більше лексем (напр., *той, хто виголошує доповідь; той, хто розповідає казки; той, хто у військовій формі* тощо). Однак розмовна практика й тексти художньої літератури засвідчують протилежне: функціонування в ролі описових мовних одиниць не тільки кількох слівних конструкцій, а й синтетичних дескрипцій, які є “... досить продуктивними у відповідних номінативних парадигмах і порівняно з іншими компонентами ономазіологічного ряду відзначаються семантичною сконденсованістю, експресивністю” [8, с. 18].

Зазначена категорія описових лексичних засобів має значні можливості номінування, які виявляються у кваліфікації денотатів – акумулюванні та репрезентації ознак, що зафіксовані у синонімічних аналітичних дескрипціях.

Змоделюємо приклади: *той, хто виголошує доповідь – доповідач; той, хто розповідає казки – казкар (чи оповідач); той, хто у військовій формі – військовий*. Внутрішня форма виділених і подібних однослівних описових номінацій містить ознаки, зафіксовані у ключових лексемах їх полікомпонентних синонімів, а тому між ними

найчастіше можна поставити знак рівності. Виняток становлять тільки випадки, коли однослівна дескрипція містить вказівку на сталу ознаку об'єкта (*військовий*), а кількокомпонентна описова конструкція фіксує його ситуативні параметри (*той, хто у військовій формі – людина, що випадково чи тимчасово вдягла військову форму*). Для диференціації зазначених функціональних розбіжностей синонімічних, на перший погляд, описових одиниць необхідно звернення до контексту, який виступає інколи єдиним актуалізатором глибинного значення дескрипцій.

О. Кубрякова так окреслює поняття “номінація”: “Щоб бути одиницею номінації, ця одиниця повинна відповідати одній вимозі – позначати, служити назвою, виділяти іменоване як окрему сутність і величину, здійснювати номінативну функцію, тобто репрезентувати виділений в акті номінації об'єкт засобами мови і замінити далі цей об'єкт його іменем в мовленнєвій діяльності та в мисленнєвих операціях з об'єктом” [5, с. 38].

До дескрипцій зараховуємо описові номени різної протяжності: від однослівних лексем до синтаксичних конструкцій, які з формально-граматичної точки зору кваліфікуються як складнопідрядні присудковно-означальні речення (на зразок *Нікудиний той моряк, у якого немає жадоби відкриття нових земель і островів*), а також складнопідрядні предметно-ототожнювальні речення (*Стали землею ті, що починали цей світ*) [див. 12].

У дисертації М. Алексюк зазначені синтаксичні конструкції визначаються як **предикативні найменування осіб** (номінативні одиниці типу *хто за свободу в битві поляже, той не вмирає*) і кваліфікуються як “номінативні засоби, що мають широкі компенсаторні, характеризувальні та текстотвірні властивості” [2, с. 7]. У результаті цього дослідження, на нашу думку, виявлено значні можливості зазначених номенів “... як номінативних засобів і переваги порівняно з лексичними найменуваннями. Як мотивовані найменування, предикативні найменування осіб мають необмежені можливості в представленні ознак референтів” [2, с. 22]. Дослідниця розмежує під час вивчення предикативних найменувань осіб рівні мови і мовлення: на синтаксичному рівні ПНЛ [предикативні найменування осіб – І.Б.] – це блок “корелят (вказівний займенник) + підрядна частина займенниково-співвідносних речень з неорієнтованим анафоричним зв'язком”, на семантичному – складна номінативна одиниця.

У працях І. Вихованця [4] та С. Ломакович [7] так звані **предикативні найменування** можна виокремити у складі займенниково-співвідносних речень, але зазначені синтаксичні конструкції (речення) дослідники класифікують по-різному. І. Вихованець поділяє складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу на три класи:

- складнопідрядні речення симетричної структури (субстанціальні, атрибутивні, адвербіальні);
- складнопідрядні речення несиметричної структури, що формуються співвідносними словами з означальною семантикою й асемантичними сполучниками *що, щоб* та сполучниками типу *немов, наче, неначе, ніби*;
- складнопідрядні речення несиметричної структури, що містять співвідносне слово *те*, а також майже всі сполучні слова й асемантичні сполучники *що, щоб* [4, с. 336-339].

Серед ілюстративного матеріалу до усіх трьох класів займенниково-співвідносних речень можна виділити ті, які кваліфікуються нами як дескриптивні конструкції, насамперед це стосується складнопідрядних речень симетричної структури, а також складнопідрядних речень із кількома підрядними.

Оскільки ідіостилем окремих авторів зумовлене використання займенниково-співвідносних речень у вигляді парцельованих конструкцій, тобто комунікативно роз'єднаних, коли з однієї граматичної структури утворюється декілька висловлювань [4, с. 288], вважаємо, що до дескриптивних конструкцій можна віднести і парцеляти (на зразок “*Мені усе ж дозволили займатися улюбленою справою. Але у визначений час, з перервою на обід і під наглядом отого самого. Який чітко через ліве плече обертався*” Є. Бруслиновський).

У монографії С. Ломакович “Займенниково-співвідносні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови” виділяються такі типи речень (у межах займенниково-співвідносного класу) залежно від характеру реалізації функції співвідносного слова та відповідно до того, який тип відношень складається між головною та підрядними частинами:

- **ототожнювальні**: головним для даного типу речень є те, що співвідносні та сполучні слова – предметного, означального, обставинно-просторового значення – є тотожними;
- **фразеологічні**: співвідносні слова в реченнях фразеологічного типу мають значення характеристизації: вони так чи інакше характеризують предмет, ознаку, дію. Компонент смислу головної частини фразеологічних речень формується завдяки різного роду асоціативним зв'язкам між змістом підрядної та головної частин;
- **вміщуючі**: вказівний займенник в їх головній частині співвідноситься зі змістом підрядної частини в цілому [7, с. 31-45].

Підкреслимо, що у цій монографії досліджуються не тільки загальні закономірності синтаксичної будови займенниково-співвідносних речень, але й специфічні формальні риси окремих їх різновидів, які значною мірою зумовлюють головні ознаки семантичної організації конструкцій.

У перших двох різновидах займенниково-співвідносних речень (ототожнювальних та фразеологічних) поряд із іншими виділяються такі, які ми кваліфікуємо як **дескрипції**, тобто мовні одиниці, у яких зафіксована певна ознака або комплекс ознак об'єкта мовлення.

Залучення до складу дескрипцій таких конструкцій здійснюємо з огляду на комунікативно-прагматичні чинники. Адже “вибір мовленнєвої номінації визначається рядом факторів: стилем розповіді, кількістю інформації, що міститься в значенні імені, логіко-синтаксичною структурою речення, в яке входить ім'я, його комунікативною функцією, фондом спільних знань співрозмовників, місцем повідомлення в тексті, ситуацією спілкування, тобто прагматичним аспектом мовлення, етичними нормами, прийнятими в певному суспільстві” [3, с. 188].

Як наголошує Л. Агаханянц, “... особливості прагматичної реалізації / актуалізації номінації особи визначаються, з одного боку, потенціалом слова, а з іншого – контекстуально-ситуативними і комунікативно-прагматичними умовами використання слова” [1, с. 14].

Поняття “номінативний блок”, застосоване С. Ломакович у монографії для позначення поєднання співвідносного слова та підрядної частини, використовують й інші дослідники.

Так, О. Ткач аналізує формально-синтаксичний та семантико-синтаксичний рівні організації речення: воно розглядається як автономна і самодостатня конструкція, не пов'язана з контекстом і ситуацією, тобто як конструктивна (докомунікативна, статична) одиниця [13, с. 3]. Номінативний блок тут розуміється як сполучення корелята з підрядною частиною, яке становить складну номінативну одиницю, а також зазначається, що номінативні блоки з корелятами якісно-кількісної, тобто означальної, семантики мають у реченні той самий статус, що й будь-яка лексема з означальним значенням, оскільки номінативний блок здійснює непряме найменування тих чи інших ознак – через вказівку на їхню якісну або кількісну характеристику: *він такий, що з рідного батька злутить* [13, с. 13].

У своєму дослідженні ми враховуємо цю думку: оскільки номінативний блок може розгорнуто позначати, кваліфікувати об'єкт дійсності, то він набуває статусу дескрипції.

О. Нітенко підкреслює, що "... механізм побудови складнопідрядного речення використовується в мові також як механізм побудови складної номінативної одиниці – номінативного блоку "те, що ...", а одиниця предикативна (підрядна частина), функціонуючи в складі блоку, слугує для потреб номінації" [9, с. 5]. Важливим, на нашу думку, міркуванням, що допомагає зрозуміти характер дескрипції, в аналізованій роботі є наступне: "... аналіз блоків дозволяє глибше осмислити таке своєрідне мовне явище, як використання предикативної структури в інтересах номінації" [9, с. 14].

Мовець послуговується номінативним блоком "те + підрядна частина" за умови відсутності потрібного йому найменування серед засобів лексичної системи. Так буває тоді, коли він не може таксономічно визначитися з описуваними реаліями дійсності, відчуває труднощі при їх класифікації.

Як підкреслює дослідниця, семантичний аналіз засвідчив, що номінативні блоки в складі ототожнювальних речень із корелятом *те* можна вважати універсальним засобом мовної номінації з огляду на широту їхніх можливостей щодо іменування, оскільки за їх допомогою в мові позначаються певні стани речей у позамовній дійсності, неістоти й істоти, навіть місце.

На відміну від попередніх науковців, Т. Огаренко замість поняття "номінативний блок" використовує термін "фразова номінація", яку кваліфікує як "своєрідну номінативну одиницю, що реалізується тільки в межах речень займенниково-співвідносного типу і зумовлюється наявністю прислівно-кореляційного зв'язку" [10, с. 34] або як "особливі предикативні перифрази, що виникають у складнопідрядних реченнях займенниково-співвідносного типу" [10, с. 25], наголошуючи, що фразові номінації як складники речень прислівно-кореляційного типу виявляють багатші семантичні, модально-оцінні можливості порівняно зі словом (напр., *хто хоче бути великим артистом, той не повинен бруднити себе*).

Дослідниця підкреслює, що функціонально фразові номінації подібні до лексем, тому можуть посідати позицію будь-якої синтаксеми: суб'єктної, об'єктної, предикатної, атрибутивної, обставинної. З погляду ж семантики номінативні блоки мають значно більші можливості у називанні того чи іншого поняття, оскільки підрядна частина як складник фразової номінації залишається предикативною одиницею і містить значно більше інформації, ніж слово. Виникає фразова номінація ще й тому, що в деяких випадках запасу лексем не вистачає, щоб позначити певне поняття, або необхідна деталізація і конкретизація висловленого.

Крім того, фразові номінації уживаються не тільки для називання (власне номінативна функція), але водночас виконують інші функції: допомагають позначити предмети, явища, на які накладено табу, що не мають словникової назви (номінативно-евфемістична функція); поширюють відомості про назване (номінативно-поширювальна); виявляють ставлення мовця до повідомлюваного (номінативно-експресивна). Якщо ж присудок підрядної частини у складі фразової номінації можна замінити непередикативним синонімом, то таким фразовим номінаціям властива номінативно-синонімічна функція [див. 10, с. 163-167].

Як бачимо, у мовознавчій літературі використовуються різні терміни стосовно позначення того самого поняття, однак при характеристиці дескрипцій важливим є те, що обидва терміни означають "засіб найменування, який характеризується предикативністю" [10, с. 25], тобто виділяють ті різновиди мовних одиниць, які кваліфікуємо як дескрипції.

Проаналізовані дослідження дають підстави зробити наступні висновки: до дескрипцій зараховують не тільки одно- чи двослівні непрямі номінації, а й кількаслівні (розгорнуті, аналітичні) конструкції (на зразок "*Соломія тої ж миті опинилася на землі, перелетіла села, міста, діброви, і на широкому битому шляху побачила* прохача, зарослого, висхлого, в лахмітті, чимось схожого на святого мученика чи на ченця-затворника. *Зойкнула, впізнавши свого Андрія*". К. Мотрич). Це міркування підтверджується поглядами тих дослідників, які вивчають синтаксичні одиниці з семантичного і комунікативного поглядів. Їхні висновкові твердження дозволяють кваліфікувати як номінативні одиниці (предикативні найменування осіб, номінативні блоки, фразові номінації) частину займенниково-співвідносних речень.

Отже, до дескрипцій, тобто описових номінацій, зараховуємо як номінативно-кваліфікативні номени, що мають форму слова чи словосполучення й можуть визначитися як "когнітивні згортки з різним ступенем семантичної компресії" (напр.: "... *Я успішно закінчував писати дисертацію, керівник мене підганяв, прохоплюючись про сприятливий збіг зірок та актуальність теми*". В. Тарнавський) [6, с. 433], так й аналітичні дескриптивні конструкції, тобто "розгорнуті судження про позначуване, які дозволяють відновити всі імпліковані словом смисли" (напр.: "... *якийсь час я приятелював з донькою млинаря – Ляною, дуже вродливою, як не дивно, і розумною дівчинкою з незвичного кольору попелястим волоссям*". В. Палинський) [6, с. 433]. Такими аналітичними номенами є синтаксичні конструкції різної будови і протяжності: словосполучення, відокремлені означення, складнопідрядні речення, парцеляти тощо.

Література:

1. Агаханянц Л. С. Прагматический компонент содержания слова и особенности его актуализации в тексте (на материале имен существительных-обозначений лица в современной прозе) : авторефер. дисс. на соискание уч. ст. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык"/ Л. С. Агаханянц. – Ташкент, 1989. – 24 с.
2. Алексюк М. И. Предикативные наименования лиц в современном украинском языке : авторефер. дисс. на соискание уч. ст. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Украинский язык" / М. И. Алексюк. – Х., 1988. – 23 с.
3. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Н. Д. Арутюнова // Аспекты семантических исследований : [под ред. Н. Д. Арутюновой и А. А. Уфимцевой]. – М. : Наука, 1980. – С. 156-249.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 158 с.
6. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
7. Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови: Навч. посібник / Ломакович С. В. – К. : НМК ВО, 1993. – 60 с.
8. Мойсієнко А. К. Динамічний аспект номінації / Мойсієнко А.К. / Київський національний університет імені Т. Шевченка. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2004. – 100 с.
9. Нітенко О. В. Складні номінативні одиниці в структурі займенниково-співвідносних ототожнювальних речень: авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. В. Нітенко. – Харків, 2003. – 19 с.
10. Огаренко Т. А. Позиційна структура речень із займенниковими компонентами: дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Огаренко Тетяна Анатоліївна. – Кіровоград, 2004. – 186 с.
11. Рассел Б. Дескрипции / Б. Рассел // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика. Проблемы референции. – М. : Прогресс, 1985. – С. 41-54.
12. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання [навч. посібник / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська]. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
13. Ткач О. В. Складнопідрядні речення з корелятами якісно-кількісної семантики в сучасній українській мові: авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. В. Ткач. – Харків, 2000. – 18 с.
14. Художній текст – слово – образ : лінгвостилістичний аналіз : монографія / [М. І. Голянич, І. О. Бабій, Н. Я. Іванишин та ін.] ; за ред. М. І. Голянич – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 408 с.